

Шаповал Володимир Миколайович

Доктор філософських наук, професор, професор кафедри соціально-гуманітарних дисциплін Харківського національного університету внутрішніх справ

shapovalw@ukr.net

Шаповал, В. М. Іван Франко и Густав Лебон : два філософських погляди на теорію і практику соціалізму // Практична філософія. – 2016. – № 3. – С. 99-104.

Іван Франко и Густав Лебон : два філософських погляди на теорію і практику соціалізму.

Стаття має за мету співставити погляди двох визначних інтелектуалів кінця XIX – початку XX ст.ст. – І. Франка и Г. Лебона, на одну з найвпливовіших суспільно-політичних та світоглядних течій того часу – соціалізм, та дати їм адекватну оцінку. Принципова різниця позицій аналізованих авторів полягає у наступному. Іван Франко, висловлюючи свої думки з приводу тогочасного стану та майбутнього українського народу, пов'язував це майбутнє саме з соціалізмом, вбачаючи у ньому найбільш переконливу теорію, що прокладає шлях до справедливого суспільного устрою. На відміну від нього, Густав Лебон, беручи до уваги реальну історію Франції останніх століть та погляди класиків наукового соціалізму, вбачав у ньому вкрай суперечливу доктрину, теоретично слабу і необґрунтовану, котра, якщо її запровадити у життя, призведе до великих трагедій. Практика підтвердила висновки Г. Лебона, що, на жаль, не зменшує кількість спроб маніпулювати ідеями соціалізму заради меркантильних прагматичних інтересів.

Ключові слова: соціалізм, людина, справедливість, теорія і практика, суперечність, злочин.

Шаповал Владимир Николаевич

Иван Франко и Густав Лебон: два философских взгляда на теорию и практику социализма

Статья имеет целью сопоставить взгляды двух выдающихся интеллектуалов конца XIX - начала XX вв. - И. Франко и Г. Лебона, на одно из самых влиятельных общественно-политических и мировоззренческих течений того времени – социализм, и дать им адекватную оценку. Принципиальная разница позиций анализируемых авторов заключается в следующем. Иван Франко, размышляя по поводу тогдашнего состояния и будущего украинского народа, связывал это будущее именно с социализмом, видя в нем наиболее убедительную теорию, которая пролагает путь к справедливому общественному строю. В отличие от него, Густав Лебон, принимая во внимание реальную историю Франции последних веков и взгляды классиков научного социализма, видел в нем крайне противоречивую доктрину, теоретически слабую и необоснованную, которая, если ее

провести в жизнь, приведет к большим трагедиям. Практика подтвердила выводы Г. Лебона, что, к сожалению, не уменьшает количество попыток манипулировать идеями социализма ради меркантильных прагматичных интересов.

Ключевые слова: социализм, человек, справедливость, теория и практика, противоречивость, преступление.

Shapoval Volodimir

Ivan Franco and Gustav Lebon : two philosophical reflections to the theory and practice of socialism

The article aims to compare the views of two outstanding intellectuals of the late XIX - early XX centuries. - I. Franko and G. Lebon, one of the most influential socio-political and ideological trends of the time - socialism, and give them an adequate assessment. The principal difference between the positions of the authors being analyzed is as follows. Ivan Franko, reflecting on the then-current state and the future of the Ukrainian people, connected this future with socialism, seeing in it the most convincing theory that paves the way for a just social order. In contrast, Gustav Lebon, taking into account the real history of France of the last centuries and the views of the classics of scientific socialism, saw in him an extremely contradictory doctrine, theoretically weak and unreasonable, which, if enforced, would lead to great tragedies. Practice confirmed the findings of G. Lebon, which, unfortunately, does not reduce the number of attempts to manipulate the ideas of *socialism for mercantile pragmatic interests.*

Keywords: *socialism, man, justice, theory and practice, contradiction, crime.*

Проблеми теорії та практики соціалізму хвилювали багатьох філософів і мислителів кінця XIX – початку XX ст.ст. Ця політична доктрина викликала неабиякий інтерес значної частини європейських (і не тільки європейських) інтелектуалів. Соціалізм був однією з найвпливовіших політичних течій, оскільки його критика та радикалізм щодо зміни існуючих соціальних порядків вбачались серйозною альтернативою тим течіям, які у той або інший спосіб захищали капіталістичну дійсність. Така позиція знаходила багатьох прихильників, але були й такі мислителі, які дивились глибше, і за зовнішньо красивими гаслами бачили чимало небезпек, передбачали, що

практичне застосування принципів соціалізму з великою вірогідністю призведе до значних людських жертв та деградації тих спільнот, які його запровадять.

Іван Франко відомий, перш за все, як літератор: прозаїк, поет, драматург, публіцист. Важко перецінити його внесок у розвиток української класичної літератури. Серед його творчих доробків є також чимало філософських творів, де піднімаються важливі питання соціально-політичного, економічного та культурного життя. І. Франко був знаним громадським діячем, який безпосередньо приймав участь у важливих політичних процесах свого часу. Він гостро критикував існуючі буржуазні порядки, відстоював ідеї соціальної рівності, революційного перетворення суспільства, переходу від капіталізму до соціалізму. Теоретичні засади його соціалістичних переконань мали цілком визначене філософське підґрунтя. Останнє не є випадковим, адже І. Франко мав ступінь доктора філософії, яку отримав за результатами захисту дисертації від Віденського університету.

Якщо поставити питання, до якого філософського напрямку належав І.Я. Франко, які філософи мали на нього найбільший вплив, то на одному з перших місць стоять засновники марксистської філософії К. Маркс і Ф. Енгельс. Відношення І. Франка до марксистської теорії є абсолютно прозорим.. «Крім соціалізму, введеного у наукову систему Марксом, Енгельсом та іншими, – підкреслював український мислитель, – усі давні системи соціалістичні або комуністичні, а особливо оперті на відірваних спекуляціях науках утопістами... мають значення хіба що історичне» [2, с. 449].

І.Я. Франко глибоко розумів основні принципи марксистської теорії. У своїй роботі «Початок і теорія соціалізму Ф. Енгельса», він писав: «Нові факти спонукають до нового огляду цілої дотеперішньої історії і тут-то показалося, що вся дотеперішня історія була історією класових боїв; що ті воюючі з собою класи суспільні завсігди виростають з певних відносин продукційних і обмінних, одним словом, виростають з економічних обставин

свого часу; що затим кождочасовий економічний лад в суспільності становить реальну підставу, на котрій здвигається вся будова правних і політичних установ, і при допомозі котрої треба остаточно пояснювати релігійні, філософські і всякі прочі вірування людей в данім історичнім періоді» [2, с. 478]. Ці слова цілком автентично відтворюють марксистське вчення про те, що історія є безперервною боротьбою антагоністичних класів, історична місія того або іншого класу визначається його місцем у суспільному поділі праці, основу життя будь якої людської спільноти складає економічний базис, що обумовлює ідеологічну надбудову суспільства.

Будучи талановитим поетом, тобто людиною, яка вкрай чутливо сприймає будь які прояви соціальної несправедливості, І.Я. Франко з великим боєм відзначав, що малозабезпечені верстви населення міст і сіл України ведуть найжалюгідніше життя і за існуючих суспільних умов мають дуже мало шансів для того, щоб вийти з злиднів, домогтись гідного життя хоча б для дітей та онуків.

Торкаючись проблеми поступу у розвитку людської цивілізації, Франко звертав увагу на його суперечливий характер: «Що ж се за поступ, що з усім своїм шумом і гуком, з усіма науками і штуками, ціною тисячолітньої боротьби, мільйонів жертв и моря пролитої крові допровадив людей до того, що наявні... величезні багатства, з одного боку, і страшенна бідність з другого, що душить мільйони людей. З одного боку неробство, що звикло жити з праці інших... а з другого боку, тяжка, чорна, ненаситна праця, що оглуплює чоловіка, не даючи йому думати ні про що інше, крім кавалка чорного хлібу» [2, с. 326].

Існуючі суспільні відносини з багатьох точок зору є вкрай несправедливими і вимагають радикальних змін. Але шлях до нього може бути різним. І.Я. Франко наполягав, що це має бути шлях соціалізму. У роботі «Що таке соціалізм?» він писав: «Соціалізм є прагнення усунути всяку суспільну нерівність, всяке визискування і всяке убогство; запровадити справедливіший і щасливіший лад, ніж нинішній, і то в такий спосіб, щоб

нинішній виробничий капітал, тобто ґрунти, фабрики, машини й інші знаряддя праці, а також сировина перейшли від приватної власності окремих людей до загальної власності» [2, с. 44]

Більш розлоге і конкретне тлумачення свого відношення до соціалізму І.Я. Франко дає у праці 1881 р. «Програма галицьких соціалістів». Він наголошував: «У діях людства, як в усій природі, постійно відбувається еволюційний процес. Маркс і його школа довели, що справжнім рушієм того розвитку є економічні відносини, а особливо невпинна виробнича система. Організація виробництва досі завжди породжувала класовий антагонізм, який, дійшовши до певного пункту, з непомірністю викликав зміну у самому виробництві. Попередня історія є історією боротьби класів. Нинішня виробнича система, що ґрунтується на капіталістичній власності і найманій праці, є тільки однією фазою у тому розвитку, є етапом у поступі, подібно до давніших виробничих систем... Одне повставало з другого, – у міру того, як ті форми вичерпували себе, і входили у суперечність з суспільним потребами. Так само і нинішня виробнича система з часом мусить поступитися місцем новій» [2, с. 452].

Цікаві думки висував І.Я. Франко з приводу співставлення соціальних та національних проблем. Він зазначав: «Національна справа відносно самої основи соціалізму є справою другорядною, але з погляду практичної дії при нинішньому стані національного питання (у нас особливо) вимагає глибшого розгляду. Прагнучи до свободи і знищення усякого гніту, соціалісти не можуть бути байдужими до гніту національного... та сказане, однак, аж ніяк не заперечує у соціалізму риси винятково міжнародної» [2, с. 457].

Цілком у дусі класичного марксизму, І. Франко підкреслював, що головна причина зростання капіталу – це додаткова вартість, яку він, слідом за Марксом називає грабунком. Аналізуючи сучасний йому стан суспільства І.Я. Франко вказував, що «капіталістичне будівництво, будучи само тільки логічним наслідком свого попередника, носить вже у своєму лоні зародки майбутнього ладу» [2, с. 450]. Цим майбутнім ладом є, за переконаннями

українського мислителя, соціалізм, що прийде внаслідок пролетарської революції. І.Я. Франко відстоював ідею «народної революції», яка мала за мету докорінну перебудову суспільства на соціалістичних засадах. Він був переконаний, що тільки шляхом революції можна реалізувати ідеї соціальної справедливості, встановити по-справжньому гуманні відносини у суспільстві. «Пролетаріат, – писав І. Франко, – візьме у свої руки владу державну і перемінить средства продукційні насамперед у державну власність. Але через то само він перестане вже бути пролетаріатом... знесе всі різниці станів. Через то само й держава перестане бути державою» [2, с. 497]. При цьому, революція, за Франком, не обов'язково має бути пов'язана з насильством. Поет не виключає мирного переходу до соціалізму. «Загальною є думка, – вказує мислитель, – що тієї мети не можна досягти інакше, як тільки шляхом революції. Ми не виключаємо можливості мирного покращання. Можливість та залежить від самої буржуазії» [2, с. 459].

Торкаючись майбутнього, поет підкреслював: «Остаточна перемога пролетаріату, не потягне за собою панування нового суспільного класу, а швидше знищить всякі класові відмінності» [2, с. 451]. Соціалістичний розвиток, за І.Я. Франком, призведе до того, що держава як соціальний інститут, у кінцевому підсумку, зникне, поступаючись місцем різним формам народного самоврядування. Але мислитель не згоден з тими, хто закликав зруйнувати буржуазну державу на попіл все сьогодні, діючи за принципом: чим гірше, тим краще. Він висказував сумніви, що «покладаючись цілком на дію руйнівних сил, не знаємо, чи після остаточного повалення нинішніх інституцій очікуваний нами порядок буде спроможним увійти до життя» [2, с. 461]. Практика всіх революцій, що відбулися у Європі протягом двох століть показувала, що зруйнувати існуючий порядок і перетворити суспільство у суцільний хаос можна швидко, але повернення до порядку, відбудова економічної і соціальної структури суспільства, політичних і правих інституцій розтягується на десятиліття і потребує колосальних затрат матеріальних і людських ресурсів.

Аналізуючи сучасний йому капіталістичний світ, І.Я. Франко доходить висновку, що тільки соціалізм може забезпечити свободу й соціальну справедливість, бо цей лад, на його думку, є найвільнішим, він забезпечить кожній людині належний матеріальний достаток, створить підстави для розвитку духовних сил.

«Предметові сили, котрі досі панували в історії, – зазначає І.Я. Франко, – стають відтак під контроль самого чоловіка. Але відтоді будуть люди з повною самовіжею самі творити свою історію, – аж відтоді будуть введені в діло суспільні причини переважно і чимраз досконаліше так ділати, як люди сього схочуть. Се скок цілою людності з краю конечності до краю свободи» [2, с. 499].

Вплив марксизму відчувається у багатьох міркуваннях І.Я. Франка щодо людини, способів її життєдіяльності, стану суспільства та його майбутнього. Проте не завжди його погляди з приводу соціально-політичних питань є відлунням ортодоксального марксизму.

Згідно з марксистською теорією, історична місія пролетаріату полягає у тому, що він має очолити революційний перехід від капіталізму до соціалізму. І.Я. Франко виходив з того, що у розв'язанні найважливіших політичних проблем повинні брати участь всі «робітники», до яких він відносив не тільки пролетаріат, а усіх трудящих, у тому числі селян, працюючу інтелігенцію і «дрібних власників».

Французький філософом, психолог і політичний мислитель Густав Лебон був сучасником І.Я. Франка. Він також переймався проблемами соціалізму, присвятивши всебічному аналізу цього явища роботу «Психологія соціалізму» (1908).

Г. Лебон повною мірою давав собі звіт у тому, що основою сучасного життя людства є економіка. Оцінюючи стан справ, що склався у сучасну йому буржуазну епоху, він писав: «Протягом століть переважний вплив мали релігійні і політичні чинники, сьогодні цей вплив значно послабшав. Фактори ж економічні та промислові, що протягом довгого часу грали дуже

малу роль, нині набувають переважного значення» [1, с. 204]. Новий капіталістичний лад дав могутній поштовх розвитку продуктивним силам суспільства. «Результати найкривавіших революцій, найтриваліших воєн, – писав Лебон, – ніщо у порівнянні з результатами наукових відкриттів цього століття, що передвіщають відкриття ще більш значні й плідні» [1, с. 206]. «Неможливо висловити у повній мірі, – вказував він, – усю важливість великих переворотів у царині промисловості, що стають однією з фатальних умов сучасності і які ще тільки починаються» [1, с. 208]. З'явилися залізничний та автомобільний транспорт, людина поступово завойовує повітря, почали будувати великі гідроелектростанції. Лебон передбачав, що у недалекому майбутньому у якості джерел енергії буде використовуватись внутрішня теплота земної кулі і теплота сонця, що є невичерпними джерелами енергії. Разом з тим, життя у створеному людиною новому світі переповнене протиріччями. «Винайшовши машину, – писав Лебон, – людина виявилася поневоленою нею, як колись богами, створеними її уявою» [1, с. 206].

Зміни у матеріальному житті закономірно ведуть до перетворень у соціальному і духовному стані. Трансформації матеріальної сфери не могли не вплинути на свідомість людей. Але тут виникає складна проблема: зовнішні обставини змінюються занадто швидко, в той час як почуття і звички людей змінюються значно повільніше. Останнє призводить до того, що пристосування до нових вимог дійсності проходить досить хворобливо. XIX століття є століттям, одночасно, руйнувань і творень. Ніхто не може передбачити, який вийде соціальний лад з цих процесів. Та у прихильників соціалістичної доктрини немає сумнівів, що майбутнє – за тим державним устроєм, який зобразили у своїх працях К. Маркс і Ф. Енгельс, – за соціалізмом.

На думку Лебона, сучасні йому соціалісти «у викладі своїх вимог і мрій виявляють повне незнання законів необхідності, що керують новим світом» [1, с. 211]. Вони не розуміють, що вирішальне значення для подальшого

економічного розвитку набуває не знищення конкуренції, до чого закликають соціалісти, а більш уважне ставлення до неї, оскільки саме конкуренція є головним двигуном матеріального виробництва, що визначає всі інші сторони суспільства.

Лебон передбачав підвищення ролі азійських країн у формуванні майбутнього світового економічного порядку. На його думку, на перший план вийде конкуренція між Заходом і Сходом. Викликають неабиякий подив слова Лебона, сказані ним у 1908 році, що «Китай ще не вступив в промисловий рух, але близький, щоб кинутись у нього. Можна тоді передбачити, що зі своїм незліченним населенням, при відсутності потреб і при величезних запасах вугілля, він через кілька років буде першим комерційним центром світу, регулятором ринків, а пекінська біржа буде встановлювати ціни на всі товари решти світу» [1, с. 217]. Незважаючи на переконливі факти соціально-економічного життя, соціалізм не дуже цікавиться такими питаннями. «Його погляди занадто вузькі, горизонт занадто обмежений для того, щоб він міг про них думати» [1, с. 220].

Однією з головних ідей соціалістичної теорії є ідея переходу від приватної власності і індивідуалізму до колективних форм життя. Але не колективізм з його ідеалом рівності у праці і жалюгідною заробітною платною дасть робочим засоби для боротьби з напливом продуктів Сходу. Лебон впевнено заявляє, що тільки ті народи, які мають у достатній мірі «промислову ініціативу, необхідний розум для удосконалення своїх знарядь виробництва і застосування їх до нових вимог, будуть в змозі захищатись» [1, с. 220].

Характеризуючи Росію, Лебон зауважував: «Існують країни, наприклад, Іспанія і Росія, де продажність суддів і адміністрації, відсутність чесності дійшли до такої міри, що подібні пороки не намагаються навіть чимось прикривати» [1, с. 192]. Разом з тим, Лебон вказував на дуже вигідні економічні і геополітичні позиції Росії на початку XX ст. Він писав: «Коли Сибірська залізниця буде у повній експлуатації, вся торгівля між Сходом і

Заходом буде зосереджена у руках Росії. Ця залізниця, перетинаючи частину Китаю, з'єднає Росію з Японією; 130 мільйонів росіян увійдуть тоді у стосунки з 400 мільйонами китайців, і Росія стане першою комерційною державою у світі, тому що неминуче через неї попрямує транзит між Сходом і Заходом» [1, с. 218-219]. Але, прогнозуючи майбутнє Росії, Лебон виявився неправий. Революція 1917 року зруйнувала багато ланок системи економічних і соціально-політичних відносин у країні й не дозволила здійснитися найкращим економічним і політичним сподіванням.

Як зазначав Лебон, велика частина соціалістичних теорій знаходиться в явному протиріччі з законами, що керують сучасним світом, і що «здійснення цих теорій призвело б нас знову до нижчих, давно вже пройдених східців цивілізації» [1, с. 401]. Ніколи, за Лебоном, найлютіший тиран не міг би собі дозволити таких проявів кривавого деспотизму, які безкарно чинили за часів французької революції колективні органи, так звані «комітети», що діяли в ім'я справжніх чи уявних спільних інтересів. Більшість мислителів, які вивчали сучасний соціалізм, попереджали про його небезпеки, і всі прийшли до однакових висновків щодо майбутнього, яке він готує. «Рабство, злидні і цезаризм – ось неминучі прірви, куди ведуть всі соціалістичні шляхи» [1, с. 412]. Отже, «рівень сучасного становища народів на щаблях цивілізації визначається досить точно ступенем опору їх соціалізму» [1, с. 401].

Лебон вказував, що «незважаючи на повне протиріччя між принципами соціалізму і даними сучасної науки, він має величезну силу внаслідок його прагнення прийняти релігійну форму» [1, с. 402]. Вірити революційним інстинктам натовпу, – це значить бути жертвою ілюзій і самообману. Обурення натовпу – це скажений порив однієї хвилини. Під впливом властивих їй консервативних інстинктів, натовп дуже скоро повертається до минулого і сам потребує відновлення ідолів, зруйнованих ним у момент вибуху своїх пристрастей. «Історія Франції, – підкреслював Лебон, – вже сто років як твердить нам про це на кожній сторінці» [1, с. 405]. «Соціальні перевороти, - зауважував Лебон, - ніколи не починаються знизу, а завжди -

зверху. Хіба нашу велику революцію зробив народ? Звичайно, ні. Він ніколи про неї й не думав. Вона була спущена з ланцюга дворянством і правлячими класами» [1, с. 405].

Соціалістичні теорії, вказує Лебон, «містять в собі не більше неймовірних химер, ніж релігійні вірування, соціалізм – набагато більш релігійне вірування, ніж розумова теорія» [1, с. 402]. Незважаючи на повне протиріччя теорією соціалізму і реальним становищем справ, а також даними сучасної науки, «він має величезну силу внаслідок прагнення його прийняти релігійну форму» [1, с. 402]. А тому, не слід сподіватися, що безглуздість більшої частини соціалістичних теорій може перешкодити їх здійсненню у житті.

Особливо вражають слова Лебона, сказані ним на початку XX ст., щодо того, що «здається, цього жахливого режиму не минути. Потрібно, щоб хоча б одна країна зазнала його на собі для науки всьому світу. Це буде одна з таких експериментальних шкіл, які в даний час одні тільки можуть протверезити народи, заражені болючим маренням про щастя по милості брехливих навіювань жерців нової віри» [1, с. 405].

Співставлення поглядів двох розглядуваних мислителів, які жили майже одночасно і належали до інтелектуальної еліти свого народу, показує, що ці погляди серйозно відрізняються. Причина цього, на наш погляд, полягає у тому, що вони виходили з різних джерел: якщо І.Я. Франко більше відштовхувався від теорії, та наполягав на тому, як повинно бути, то Г. Лебон йшов від практики, реальних економічних та суспільно-політичних обставин та реальної психології тогочасної людини, а тому висновки цих двох мислителів суттєво різні. Проведене у даній статті співставлення є повчальним ще з того боку, що примара соціалізму нікуди не зникла. Ще й до сьогодні вона приваблює багатьох людей ілюзією простих рішень вкрай складних економічних і політичних питань. Ще й сьогодні є такі країни, де соціалістичні експерименти над людьми тривають. Одне з ключових протиріч соціалізму полягає у тому, що проголошуючи у теорії, що народ є

суб'єктом історії, на практиці лідери соціалістичних рухів ставились до цього народу як до об'єкту, який треба використовувати для якихось знаних тільки ними цілей. Квінтесенція соціалістичних проектів – «ощасливити» майбутнє покоління за рахунок тих людей, що живуть сьогодні, причому, тим способом, який знають самі лідери. Якщо народи проти примусового щастя, до якого веде керуюча верхівка, то це тому, що вони, нібито, не розумів своїх дійсних потреб, і треба заганяти «нерозумне стадо» у щастя, якщо треба, – силою. Психологічні аспекти перебудови суспільства соціалістичні реформатори якщо і враховували, то тільки для того, щоб якнайкраще маніпулювати свідомістю людей, направляючи їх дії у потрібне русло.

Соціалістичні експерименти у більшості країн, де вони мали місце, зазнали поразки. Практика підтвердила, що не можна намагатись некритично переносити теорію, що виникла на певному національному та історичному ґрунті, на іншій соціальні умови, тим більше, будувати суспільство «всезагального блага» насильницькими методами. Проте головним уроком історії залишається те, що історія нікого нічому не вчить і нові покоління знов і знов роблять ті ж самі помилки, що їх попередники. Здається, що як для окремої людини, так і для великих спільнот загальним є правило, що треба пройти всі хибні стежки, зробити всі можливі помилки, і тобі, вірогідно, кількість перейде у якість, суспільне життя вийде на вірний шлях.

Сучасна українська дійсність не перестає дивувати у тому сенсі, що тут відбуваються вкрай суперечливі речі. У одному човні мандрують шанування минулого, гордість за великих предків (зокрема, І.Я. Франка), приписування їм значних досягнень, оцінка їх дій як таких, що мають всесвітньо-історичне значення, і повний хаос розуміння вітчизняної історії у моральній, правовій та політичній свідомості. Відсутнє цілісне сприйняття того, що відбувається, та вкрай туманними є уявлення про те, яке нам потрібно майбутнє. Про стратегічне мислення тих, хто мав би бути політичною елітою, годі й казати. На першому місці стоять особисті інтереси, у той час як загальне віддане випадковості. Що це таке, як не рецидиви вузько-утилітарного,

патерналістського мислення, що має коріння у нашому соціалістичному минулому, яке не можемо перевершити аж до сьогодні.

Не все у нашому минулому заслуговує сліпого поклоніння та бездумних оплесків. Навіть такі люди, як І.Я. Франко, що складають дорогоцінний скарб української культури, не позбавлені вад та помилок світоглядного характеру, обумовлених рамками конкретних соціально-політичних умов, у яких зростали. Більш широкий, філософський погляд на речі, аналіз витоків та сутності явищ, що мали місце в історії, допомагає з'ясувати глибинні засади того, що відбувалося, давати їм адекватну оцінку, достовірно скласти прогнози на майбутнє.

Література

1. Лебон Г. Психология социализма / Г. Лебон. – М.: Академический проект, 2011. – 238 с.
2. Франко І.Я. Зібрання творів у 50 т. / І.Я Франко. – К.: Наукова думка, 1986. – Т. 45. Філософські праці. – 578 с.